

Szövegvilág és világszöveg

MOLNÁR GÁBOR TAMÁS: *VISSZACSATOLÁSOK. IRODALOMÉRTELMEZÉS ÉS REFLEXIVITÁS*

Molnár Gábor Tamás *Visszacsatolások* című kötetének fő témája az „irodalmi értelmezés”, amely első hallásra komoly elvárásokat ébreszthet az olvasóban. A szerző nem valamilyen jól, mert saját maga által formált kutatási területhez, életműhöz fordul csupán, hanem az irodalommal való professzionális és nem-professzionális foglalkozás alaptevékenységéhez. Ugyebár mit is lehet tenni mást az irodalommal, mint olvasni; emellett pedig ritkán vonják kétségbe [a *Visszacsatolások* sem tesz ilyet], hogy az olvasás egyben értelmezés is; legfeljebb óvatos megkülönböztetések tehetőek az olvasás és az értelmezés mikéntje, módzatai és hatásköre között. Persze az irodalomtudomány feladata ezen felül, hogy gyűjtögesse, lajstromozza, rendezgesse az irodalmi szövegeket, sőt, őrködjön, vigyázzon rájuk, amely tevékenységeket általában filológiának nevezik; ezért lehet az, hogy a tudományos vita az interpretáció mibenlétéről gyakran a filológiai kutatásokhoz képest próbálja meg kijelölni az értelmezés pozícióit és feladatait. Mindez azonban nem teszi könnyebbé a feladatát annak, aki át szeretne tekinteni, netalántán irányt szeretne mutatni az értelmezés tárgykörében, és korántsem csak az írásos szövegekkel való foglalkozás évszázadai, sőt, évezredei során több alkalommal is parttalaná duzzadt diskurzus okán, hanem mert az utóbbi időben az értelmezés – mint Kertésznél az irodalom – „gyanúba keveredett”, úgy bizonyos szakmai fórumokon, mint az irodalomról és használatáról szóló laikus vagy populáris vitákban. A szórakoztató médiumok megpróbálnak egyre rafináltabb módszerekkel „közvetlen” és „lehengerlő” élményekben részesíteni, a tömegeket pedig, mondják az ebben érintettek, csakis egyszerű üzenetekkel lehet elérni; de a magas művészetről folyó esztétikai diskurzusban is egyre több „antihermeneutikai” érv kerül elő, amelyek az értelmezést nehézkes, elavult és elidegenítő gyakorlatnak, vagy csak holmi „túlbonyolításnak” láttatják.

Mindezek tükrében talán meglepő, de Molnár Gábor Tamás könyve nem polémia vagy kiáltvány. A bevezető, mintegy százoldalas elméleti tanulmány inkább összegzés vagy áttekintés: az interpretáció kérdése voltaképpen előhívja azokat a fontosabb nemzetközi irányzatokat, pozíciókat és tendenciákat – persze igen figyelmesen kitett hangsúlyokkal és tagolással –, amelyek közvetve vagy közvetlenül nyomot hagytak a megújuló magyar irodalomtudományon a kilencvenes évek során, tehát nagyjából mindazt, amit posztstrukturalizmusnak, posztsemiotikának, dekonstrukciónak és hermeneutikának, vagyis inkább ezen irányzatok gyakorlatának szokás nevezni. Vagyis az „értelmezés” nehéz helyzetére, amelyet a kötet is említ bevezetőjében, egy némiképp óvatos, mégsem kitérő választ ad: elsősorban azzal a [késő] „20. századi irodalomtudománnyal” foglalkozik, amelyben az értelmezés kulcsfontosságú kategóriává vált, sőt, „önálló szakterületté fejlődött” [12., és itt kell röviden szót ejteni az igen elegáns történeti kitekintésekről is, amelyek felvillantják ennek a fókusznak a háttérét és előzményeit], és mintegy autopoétikussá [avagy, a kötet követendő purizmusával, „önépitővé”, vö. 114.] érlelődött, amennyiben már „nem elsősorban egy szöveg tulajdonképpeni jelentésére vagy értelmére kérdez rá, hanem annak értelmezhetőségére” [13., kiem. az eredetiben].

Általában jellemző a kötet egészének érvelésére, függetlenül az adott fejezet műfajától, hogy nem egy bizonyos tézis vagy valamiféle kulcsfogalom kidolgozása felé halad, mint inkább egyes problématerületeket gondol végig és fejt ki, majd ezeket a többé-kevésbé önálló, kompakt okfejtéseket egymás mellé rendezi; bemutat egy-egy részkérdést, felvet szempontokat, fontolóra veszi az érveket, de határozott választ nem ad. Ez nyilván csökkenti az argumentáció drámaiságát, sőt, a polémiára áhítozóknak csalódást kelthet, ugyanakkor a figyelmes olvasóját együttgondolkodásra, mérlegelésre, vagy akár – egy kissé ódivatú hermeneutikai terminussal – „beszélgetésre” ösztönzi; és mivel mindez gondosan megválogatott elméleti szerzőkre támaszkodva történik, az egész végeredményben egy igen széleskörűen tájékozott, mégis jól követhető, már-már olvasmányos irodalomelméleti bevezetővé áll össze, ahol a bevezető szó szerint értendő; a szerző bevezeti olvasóját az irodalomtudomány bizonyos gondolatköreibe, és utat mutat az irodalomelmélet sokszor valóban kissé ingoványos ösvényein.

Az értelmezésről szóló *Visszacsatolások* fokozatosan ereszkedik az elmélet magasságaiból a tényleges elemzésekhez: az első hosszú fejezet mutatja be a legfontosabb teoretikus dilemmákat, de már itt is felbukkan némi praxis, az okfejtést illusztráló. Az ezt követő második fejezet még kevésbé egynemű; az *ars poetica* műfajáról van szó, ahol az elméleti igényű felvezetést hamar felváltja a figyelmes elemzés. Petőfi *Dalaim* című verse után modern, késő- és posztmodern *ars poeticák* következnek [Kosztolányi, Nemes Nagy, Pilinszky, Paul Celan, Orbán Ottó, Petri], s bár a teoretikus távlat mindvégig megmarad – nem utolsósorban a költészet mibenlétéről szóló metarefektív esszék [Benn, Grünbein, Térey] megszólaltatásán keresztül –, kétségkívül a lírai szövegeké a főszerep. Itt már igen erős lehet a gyanú az olvasóban, hogy a kötet szerzője valóban kiváló, mondhatni szenvedélyes, helyenként virtuóz szövegolvasó, aki a gyakorlat felől közelít a teoretikus tanulásokhoz is. Ezt bizonyítják a kötet második felét kitevő elemző fejezetek, amelyek sorrendben az *Of Modern Poetry* [Wallace Stevens – ez a fejezet voltaképpen az *ars poetica*-dolgozat folytatásaként is olvasható], *A Nibelung-lakópark* [Térey János], *a Föltámadott a tenger...* [Petőfi Sándor], *A cicisbeo* [Füst Milán], *a Kő hull apadó kútba* [Szilágyi István] és *a Tranzit Mundi* [Garaczi László] című műveket vizsgálják – ezekről később.

Az elméleti fejezet hat egységre oszlik, a fent említettek miatt nem annyira építkezik, mint inkább egyre bővíti a szempontrendszerét; az első, már idézett egység „betekintés”, amely kijelöli a vizsgálódás történeti és elméleti hatókörét és szükségességét – itt már a hivatkozásokban előbukkannak olyan szerzők, akiknek elméleti munkássága később középpontba kerül. A második alegység a leghosszabb az óriásfejezeten belül, itt kapott helyet a legrészletesebb hermeneutikatörténeti áttekintés, amely a középkortól a felvilágosodás racionalizmusán keresztül vezet a modern hermeneutikáig; a gondolatmenet az értelmezést a jelentés(átvitel) „nehézkessé”, valamely okból akadályoztatottá válásából eredezteti, amely történetileg bizonyos kiválások, kikülönülések mentén formálódik, mint amilyen a konkrét és „átvitt” értelem szétválása a Szentírás középkori olvasói számára, az irodalom kikülönülése az írásbeliség egészéből, a felvilágosodás korában a „szubjektum” és a hozzá kapcsolt „értelem” önállósodása és – immár a nyelvkritika korában – a nyelvi közvetítésről való részleges leválása, végezetül és mindezekkel összefüggésben pedig az „élmény” és

a megértés divergenciája. Ezek a nyomvonalak a modern „hermeneutikai kör” koncepcionális dilemmáiba és a hazai közelmúlt irodalomtudományára [Hankiss Elemér, Németh G. Béla] való kitekintésbe torkollanak. A harmadik alfejezet ezt folytatván a 20. századi hermeneutikában ered az „olvasói tapasztalat” felértékelődésének nyomába, vagyis annak, hogy hogyan kaphatnak szerepet a tudományos igényű olvasáselméletekben a váratlan, a kalkulálhatatlan, a meghökkentő, vagy másképpen az „egyéni”, „szubjektív” vagy éppen a „beleérző” olvasásmódok. Gadamer mellett itt a magyar származású Peter Szondi interpretációelmélete és a Yale irodalomprofesszorának, Paul Fry-nak a bevezetése szolgál a gondolatmenet fő támasztékaiul. A negyedik alegység hasonló gondolati ívet rajzol fel két nemzetközileg elismert irodalomtudós, Wolfgang Iser, illetve Jonathan Culler munkásságán, koncepcióik alakulásán keresztül. Iser német anglistaként a konstanzi hermeneutika, Culler romanistaként az amerikai dekonstrukció fontos alakja; tudományos munkáikban az értelmezés egyre jelentősebb, egyre önállóbb kérdésként merül fel. Iser és Culler nyilván nem esetleges példák; a *Visszacsatolások* különösen kedveli az ilyen „többnyelvű”, több irányból érkező impulzusokat egyesítő, nem annyira újító, mint inkább visszafogott, átgondolt és alapos szakmaiságot képviselő irodalmárokat, akik számára valóban a klasszikus értelmezés jelenti szakmájuk velejét – fentiekén kívül mindenképpen itt említendő még többször megidézett Leo Spitzer, de az ismertebb és a kötetben is többször hivatkozott teoretikusok közül David Wellbery, Hans Ulrich Gumbrecht vagy akár Paul de Man és Umberto Eco is. Az ötödik alfejezet gyakorlatban mutatja meg az interpretációelmélet dilemmáit: Oscar J. Brown *A kígyó* című versét elemzi, amelyet Donald Trump instrumentalizált több bevándorlásellenes beszédében, látványos példáját nyújtva annak, hogyan tér ki az irodalmi szöveg a leegyszerűsítő, „célirányos” olvasat elől, és hogyan kezd a jelentés szóródni, rétegződni és önmagáról és a szavaltat beszédhelyzetéről szólni. Az utolsó alfejezet foglalkozik részletesen a média- és kultúratudomány értelmezésellenes attitűdjének fontosabb érveivel; polémia helyett inkább továbbgondolja ezeket és visszavezeti az eddig kidolgozott diskurzus medrébe, hogy az értelmezés feladatát az irodalmi szöveg – úgy mediális, mint etikai – „megmagyarázhatatlanságának” megmagyarázásában jelölje ki.

A kötet második felében szövegértelmezések találhatóak, amelyek nyilván nem pusztán illusztrációk, inkább önálló tanulmányok, amelyek egy-egy irodalmi mű köré épülnek; az elemzett művek eltérő korszakokból származnak, lírai, epikai és drámai alkotás is akad köztük; az interpretációk nem egyféle módszerrel, hanem esetenként különböző hangsúlyokat előtérbe tolvá, kinagyítva haladnak előre, vagyis az elméleti részben kibontott komplexitás egy-egy lehetőségét, oldalát villantják fel. Miközben persze feltárnak valami lényegeset az adott műről is, noha az elemző ritkán von le explicit „kánonképző” következtetéseket: az értelmezés foglalkozik ugyan a fogadattással, a mű „irodalomtörténeti helyét” azonban nem jelöli ki, a szövegek nem rendeződnek valamiféle hálózatba; első pillantásra valóban csak a mindenkor alapos, a műveltségi allúziók, a kultúrtörténeti kontextus és a nyelvi-poétikai sajátosságok feltérképezésében egyaránt és közel azonos mértékben érdekelt elemzői tekintet kapcsolja össze a kötetben vizsgált műveket. A sokszínűség természetesen önmagában árulkodó, amennyiben nem egy korszak műveiről és nem egy interpretációs technikáról van szó, hanem a szövegek sajátlagos ellenállásáról,

amelyet az elemzés nem megszüntet, mint inkább feltár, megmutat. Különösen igaz ez a *Föltámadott a tenger...*-tanulmányra, amely sorra veszi a klasszikus vers „hagyományos” olvasatait, és ütközteti ezeket a versnyelv igen gondosan – kor- és motívumtörténeti, biográfiai, nyelvi és poétikai vonások alapján – szétszálazott, azaz a maga komplexitásában felmutatott szövetével. Hasonló történik Füst Milán *A cicisbeo* című elbeszélésével, ahol a „szexuál-lélektani” olvasat mélyül el egy metareflexív értelmezéssé, amely a művet a [késő-]modern nyelvkritikai tendenciáikhoz kapcsolja. Ez utóbbi példaértékű – külön kiemelendő itt és a többi prózaelemző fejezetben a narratológia eszköztárának magabiztos, valóban értelemformáló alkalmazása, amely nem túlzottan gyakori a magyar irodalomtudományban –, ám a recenzens megítélése szerint a legkevésbé meglepő és megkapó dolgozat; talán a kultúrtörténeti háttér mellett az irodalmi kontextust, nevezetesen a sajátos, rendszerint valamilyen különös helyen és időben játszódó, ám rendre valamilyen metareflexív, nyelvi-reprezentációs dilemmát kódoló „rejtélyelbeszélések” nehezen körvonalazható, ám mégis tekintélyes (pre- és poszt-)modernista hagyományát (mint amilyenek Szerb Antal egyes, igen népszerű művei) több ponton is be lehetett volna vonni az értelmezésbe. Nem így a Térey *Nibelung-lakóparkjáról* szóló tanulmány, amely nemcsak körültekintően, de igen sikeresen elemzi a drámában egymásnak feszülő „mitikus” és „köznapis, obszcén” nyelvhasználat interferenciáit és kontaminációit – ezzel voltaképpen egy olyan poétikai kulcskérdést járva körül, amely a Térey-életmű egészének megítélésében is meghatározó jelentőségű lehet – vagyis, még ha indirekt módon is, mégiscsak kijelöli az életmű helyét az aktuális irodalmi mezőben. Ugyanez igaz, ha nem is ennyire látványos módon, a *Kő hull apadó kútba*-dolgozatra, amely a regénybeli narrátor fokalizációjának kérdésére, azaz Ilka szólamának részleges önállósulására összpontosít (figyelmesen olvasva a regény második kiadásának átdolgozásait, az értelmezés mintha óvatosan a – nyilván időben is változó – „írói szándékot” is ütköztetné a szöveg nyelvi, poétikai intencióival), valamint a Garaczi *Tranzit Mundiját* elemző, kötetzáró írásra, amely a rövid, e tekintetben bizonyos tipikusnak mondható elbeszélés apropóján a „szövegirodalom” máig igen széles körben alkalmazott fogalmára reflektál, és a posztmodern irodalom tárgyalása során gyakran, néha talán kissé elvágólagosan szembeállított szöveg-, illetve világszerűség kérdését árnyalja. Noha vélhetően az egyik legkorábban íródott tanulmányról van szó, a Garaczi-elemzés mégis kiváló lezárása a kötetnek, mert egyrészt nagyjából ahhoz a ponthoz, a kilencvenes években végbement prózafordulathoz és az ezzel párhuzamos kritika-vitához vezet el, ahol feltehetőleg az egész kötet kérdésselvetésének forrásvidéke található, másrészt pedig talán a leglátványosabban mutatja be a részletesen kidolgozott interpretációelmélet operatív hatókörét vagy egyszerűbben: hasznát, amennyiben az értelmező amolyan mediátorként mutatkozik, aki a szöveg szövegisége és „világa” között közvetít, pontosabban egyensúlyban, dinamikában tartja ezeket, korigálja az egyik oldal felé húzó olvasatokat (Petőfi, Szilágyi István, Füst Milán és akár Térey esetében a „világszerűség” túlsúlyát vágja vissza, Garaczi esetében a szövegszerűségben elmerülőknél dob mentőövet), és ebben a dinamikában leli meg újra és újra nemcsak értelmezői feladatának, de az irodalom irodalmiságának kulcsát is. (*Új Alföld Könyvek; Méliusz Juhász Péter Könyvtár–Alföld Alapítvány*)

LÉNÁRT TAMÁS